

Historiaa kirjurien kynästä

■ ANNA PERÄLÄ

Tuomas Heikkilä: *Piirtoja ja kirjaimia. Kirjoittamisen kulttuurihistoriaa keskiajalla.*

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2009.

Kirjallisuuden ohella myös kirjan vaiheet ovat alkaneet kiinnostaa entistä enemmän suomalaisia, hyviä lukijoita. Sitä on viime vuosina vauhdittanut kirjan tuotantoon, levitykseen, fyysisiin ominaisuuksiin ja omistukseen kohdistuvan tutkimuksen vilkastuminen Suomessa. Tuomas Heikkilän *Piirtoja ja kirjaimia* on uusimpia kirjan historiaa valottavia julkaisuja, mutta sen aihepiiri, keskiaikaiset käsikirjoitukset, on vanhemmanpuoleisesta päästä.

Heikkilän teos on suurelle yleisölle tarkoitettu populääri esitys keskiaikaisten käsikirjoitusten synnystä ja merkityksestä. Sellaisena se ei ymmärrettävästi voi tarjota mitään oleellisesti uutta ja mullistavaa, mutta teksti ei tunnu aiemmin kirjoitetun toistolta. Sitä maustaa kirjoittajan oman tutkimustyön kartuttama asiantuntemus sekä sen pohjalta nousseet havainnot ja esimerkit. Kertojanotteen hyviin puoliin kuuluu sekin, että keskiajan tutkimukseen ja sanastoon kuuluvia latinalaisperäisiä termejä käsitellessä niiden merkitys selitetään luontevasti saman tien.

Teos on myös esitystavaltaan virkistävä. Teksti on havainnollista, värikästä ja paikoin suorastaan mukaansatempaava. Kirjan runsas monivärikuvitus tukee kerrottua. Lukijan mielihyvää lisäävät myös kirjan kaunis, huoliteltu painoasu ja sisältöä heijastava sidos.

Heikkilä kutsuu keskiaikaisia käsikirjoituksia aikakapseleiksi, jotka hänen mukaansa ovat historian, tapojen ja kulttuurin kehityksen ymmärtämisen parhaita välineitä. Hän johdattaa lukijan aikakapseliin ja sen ilmapiiriin, jota vanhojen käsikirjoitusten sivuilta vieläkin voi havainnoida aistein. Sen, mitä korva ei enää tavoita, voi kuvitella.

Heikkilä aloittaa kirjoitusten ja kirjojen fyysisen esittelyn kirjoitus-alustoina käytetyistä materiaaleista sekä kirjoitusvälineistä ja päättyy ensimmäisiin painettuihin kirjoihin, käsikirjoitusten käytäntöjen ja traditioiden kantajiin. Hän kertoo lyhyesti vahatauluista ja jonkin verran enemmän papyruksesta, jota käytettiin kirjoitus-alustana antiikin ajoista lähtien lähinnä varhaiskeskiajalle, jolloin se 600-luvulla jäi toiseksi ja ennen pitkää syrjäytyi kokonaan pergamentin tieltä. Pergamentin valmistuksesta ja ominaisuuksista Heikkilä kertookin laajimmin, käytettiin sitä Euroopassa kaikkein pisimpään kirjoitus-alustana. Sen ominaisuuksilla sekä siihen tarkoituksella ja tarkoituksesta jääneiden merkkien ja jälkien tulkinnalla on oleellinen merkityksensä.

Paperi syrjäytti 1400-luvun puolivälin tienoilla pergamentin, jonka arvostus tosin säilyi yllättävän pitkään muissakin yhteyksissä kuin kirjansidoksissa tai eksklusiivisten bibliofiilipainosten materiaalina. Lujilla pergamenttilehdillä oli erityinen arvonsa vielä uuden ajan kynnyksellä hallinnollisia ja taloudellisia suhteita säätelevissä asiakirjoissa. Vasta vuonna 1956 Englannissa kumottiin laki, jonka mukaan tietyt lakitekstit tuli laatia pergamentille, Heikkilä tietää kertoa. Hän välittää myös mainion kuvauksen siitä, miten sydänkeskiajalla todistettiin kaupakirjojen ja sopimusten aitous.

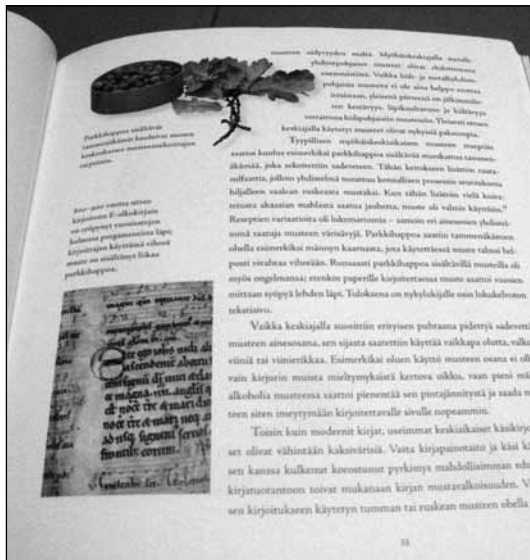
Sanallisen ja kuvallisen esittelynsä saavat kirjoitusvälineet, kirjoitustekniikka, muste ja värit sekä niiden valmistus, kuten myös sisällön hierarkian tasojen osoittaminen, käsikirjoitusten koristelu ja kuvitus. Selvin sanoin sanomatta jää kuitenkin, että keskiaikaisten käsikirjoitusten joukossa oli suuri määrä myös sellaisia kirjan muodon saaneita tekstejä, joista koreus ja väriolo olivat kaukana.

Heikkilä kuvaa kirjan kokoaamista lehdistä, arkeista ja arkkihvikkoista eri työvaiheineen sekä aikojen myötä kehittyneine käytäntöineen. Lehtien mittasuhteisiin vaikutti se, mistä eläimestä pergamenttiin käytetty nahka oli peräisin, kirjan kokoon sinänsä vaikkapa muhkeudella pönkitetty pröystäilynhalu tai toisaalta mahdollisuus kuljettaa kirjaa vaivattomasti mukana. Pienikokoinen hartaus-

kirja oli helposti ulottuvilla. Vaatimaton koko ei merkinnyt välttämättä muulla tavoin vaatimatonta ulkoasua. Monet pienet rukouskirjat ovat olleet äärettömän kauriita – kirjureiden, värin sekoittajien, koriste-maalareiden ja kuvittajien todellisia mestarinäyteitä. Niitä sopi näytellä. Toisaalta pienen ja ulkoasultaan vaatimattoman kirjan välityksellä voitiin myös huomaamattomasti levittää uudenlaisia, vanhaa horjuttavia ajatuksia ja ideoita.

Käsikirjoitetun kirjan valmistusta edelsi usein huolellinen suunnittelu ja toteutuksesta käydyt neuvottelut. Ensivaiheessa ne koskivat sisältöä, materiaaleja, kokoa ja koristelua. Kun näistä oli sovittu, ryhdyttiin hankintoihin ja tarvittaessa otettiin yhteyttä alihankkijoihin. Tekstipinnan sekä koristelun ja kuvituksen sijoittelua koskeva suunnittelu tuo elävästi mieleen vastaavanlaisia prosesseja painetun kirjan eri aikakausilta. Oleellisin osin, tekniikkaa lukuun ottamatta, kovin paljoo ei ole muuttunut noin tuhanteenkymmen- tai tuhanteensetsemäänsataan vuoteen.

Tekstit eivät välttämättä siirtyneet käsin kopioidusta kirjasta toiseen sellaisinaan. Kirjurien ja kopistien työskentelyyn vaikuttivat vuodenaajat: työskenneltiinkö ulkona vai sisällä, voitiinko talvisaikaan sormien kohmettuessa olenkaan kirjoittaa. Heitä piinasivat kylmyys, riittämätön valo ja hartiasäryt. Monta kertaa olisi tarvittu kolmatta kättä pitelemään mallina

Tommas Heikkilän *Piirtoja ja kirjaimia* -kirjan ulkoasu (Lagarto) on huoliteltu ja kuvitus tukee sisältöä.

olleita tekstejä paikallaan, niin että katse siirtyisi vakaasti riviltä toiselle. Katse saattoi kuitenkin hyppelhtiä vääriin kohtiin siksi, ettei mallikirjoitus pysynyt auki oikeasta kohdasta, tai siksi, että ilmavirta heilutteli sitä. Kirjoitusvirheitä Heikkilä kuitenkin arvelee syntyneen kenties jonkin verran vähemmän kuin nykyisin menetelmin tekstiä tuotettaessa. Tahattomien muutosten lisäksi käsikirjoituksia myös tehtiin ja väärennettiin eri tahojen intressien pönkittämiseksi. Tekstien kehitys- ja leviämishistoriaa tutkiva stemmatologia onkin Heikkilälle läheinen ala.

Yksittäisten teosten kopiointia nopeutettiin rationalisoiden. Yksi keino oli tekstin lukeminen ääneen, niin että eri kirjurit saattoivat kuullun nojalla valmistaa useita kopioita samanaikaisesti. Tämä johti kuitenkin moniin virheisiin etenkin silloin, kun kyseessä oli latinankielinen teksti, kirjoitetun tekstin yleisin kieli, joka keskiajalla ei enää kuitenkaan ollut kenenkään äidin-

kieli. Niinpä virheitä syntyi enemmän kuin kirjurin kopioidessa silmien edessä olevaa kirjoitusta. Sitähän ei tarvinnut välttämättä ymmärtää kovin hyvin, pääasia, että sai selvän kirjaimista. Toinen käyttökelppoinen menetelmä oli etenkin yliopistojen piirissä käytetty *pecia*-järjestelmä, jossa käsikirjoitus jaettiin osiin lehtinä tai arkkeina niin että tekstiä voitiin kopioida samanaikaisesti eri kohdista.

Tuomas Heikkilä kuvaa yhteiskunnallisten ja kulttuuristen muutosten vaikutusta kirjoitettuun

tekstiin vallan välineenä. Kirjoitettu teksti oli pitkään kirkon hallussa, olivathan kirjoitustaitoiset tiiviissä yhteydessä sen eri instituutioihin ja kirjoittaminen keskittyi luostareihin. Suora pääsy tiedon lähteille, sen tulkintaan ja levittämiseen oli kirjoitus- ja lukutaitoisten vähäisellä joukolla, Heikkilä toteaa. Tästä näkökulmasta hän luonnehtii maailmaa hyvin kirjalliseksi, vaikka lukutaitoiset olivatkin harvassa. Yliopistolaitoksen synty ja kehittyminen 1200-luvulta lähtien vähensi kirkollista kirjatuoantoa. Käsikirjoitusten tuotanto siirtyi maallikoille ja ammatillistui, tehtävät eriytyivät, ja kirjureille alettiin maksaa urakkapalkkaa. Kirjoitus ei palvelut enää vain kirkkoa ja sen hallintoa, vaan myös maallisia ruhtinaita.

Oppineiden määrän kasvu ja lukutaidon lisääntyminen porvariston piirissä puki suullisen kertomatradition suosikkeja kirjoituksen asuun, esimerkkeinä vaikkapa faabelit ja rakkauskertomukset. Keskiajan pyhimyskertomuksista

koottu *Legenda aurea* kuului käsikirjoitusajan levinneimpiin teoksiin (josta on otettu toistuvasti uusia painoksia eri kielillä ainakin 1900-luvun puolelle). Heikkilä mainitsee tekstit koonneen dominikaanimunkin, sittemmin piispan Jacopo da Varazzen, joka kylläkin tunnetaan paremmin nimellä Jacobus de Voragine.

Heikkilä piirtää myös kirjainmuotojen historiaa ensimmäisiin painokirjaimiin saakka. Astellesaan siltaa käsikirjoitusten maailmasta painetun kirjan maailmaan hän osoittaa ja korostaa käytäntöjen ja traditioiden jatkumoa. Lukuun ”Sulkakynästä painotaloon” sisältyy kuitenkin kömmähdyks. Heikkilä nimittäin sanoo, että ”Gutenbergin oma ura kirjanpainajana päättyi heti hänen ensimmäisen teoksensa painamisen jälkeen vararikoon”. Vararikohan tuli, mutta ennen kuin Gutenberg loi maineensa painamalla muun muassa maailman kauneimmaksi kirjaksi luonnehditun 42-rivisen Raamatun (1454–1455?), hän painoi muutamia lyhyitä tekstejä. Säilyneiden fragmenttien nojalla on arveltu, että niihin kuuluisivat esimerkiksi eräät Aelius Donatuksen latinan kielen kieliopin *Ars Minorin* painokset, joista ensimmäinen on sijoitettu vuoden 1453 tienoilta, sekä samoilta ajoilta peräisin oleva *Sibyllenbuch*. Kiistattomana pidetään joka tapauksessa sitä, ettei Gutenbergin 42-rivinen Raamattu jäänyt hänen viimeisekseen, sitä seurasi muutaman vuoden kuluttua 36-rivinen Raamattu.

Teoksensa loppupuolella Heikkilä käsittelee erityisesti Suomen oloja sekä Suomeen tuotuja, Suomea varten tuotettuja ja joitakin Suomessa syntyneitä käsikirjoituksia. Dokumentoituja tietoja niiden

synnystä ja kulkeutumisesta ei ole järin paljon, mutta yli 10 000 käsikirjoituslehteä Kansalliskirjaston pergamenttifragmenttien kokoelmassa edustavat kirjoittajan mukaan leijonanosaa Suomessa säilyneestä keskiaikaisesta kirjallisuudesta. Saadaksemme yleiskuvan tuon ajan kirjallisesta kulttuuristamme, pitäisi teokset kuitenkin rekonstruoida, liittää toisiinsa niiden sisällön, käsialojen ja muiden yhteisten piirteiden nojalla, Heikkilä painottaa.

On kuin Heikkilä olisi väsähtänyt tai hänelle olisi tullut kiire viimeisiä sivuja työstäessään. Niille on jäänyt tarpeetonta toistoa, mutta lisäksi kirjoittaja kompastuu joihinkin sinänsä arkipäiväisiin sanoihin. Kirjapainoja hän kutsuu painotaloiksi, ja epäilen, että syynä on englanninkielisestä kirjallisuudesta alitajuntaan tarttunut ”printing house”.

Heikkilä ei ole ainoa, joka puhuu kirjasimista ja irtokirjasimista tarkoittaessaan kirjakkeita. Sanaa tekstityyppi hän käyttää tarkoittaessaan painokirjainten kirjaintyyliä, ja muitakin vastaavanlaisia horjahuksia sivuille on pujahtanut. Olsi kuitenkin suotavaa, että termejä käytettäisiin oikein. Suositellen tueksi vaikkapa Markus Itkosen *Typografin käsikirjaa*.

Teoksen loppuun kootun vierasperäisten sanojen sanaston selityksiä leimaa jossakin määrin pitäytyminen käsikirjoitusten maailmassa, vaikka monet käsitteistä koskevat myös painettuja kirjoja ja kattavampi selitys olisi näin ollen ollut toivottava. Varsinaisena puutteena pidän kuitenkin sitä, että ”glossan”, tekstin kommentaarin, selityksenä on ”yleensä kirjan marginaaliin tehty lisäys”. Varhaisissa painetuissa kir-

joissa, esimerkiksi lakiteksteissä tai teologisessa kirjallisuudessa, glosat usein peittivät painopinnan todella näyttävästi: selitetty ydinteksti ladottiin keskelle sivua, toisinaan hyvinkin pienenä pintana, jota glosa kehysti joka suunnalta.

Erityisesti myös mietityttää ”provenienssin” selitys: ”Käsikirjoituksen tai tekstin alkuperä; paikka jossa se on kirjoitettu tai laadittu. Toisinaan termiä käytetään myös tarkoittamaan käsikirjoitusten käyttö- tai nykyistä sijaintipaikkaa.” Tavallisesti provenienssilla tarkoitetaan kirjan omistushistoriaa yleensä, tietoja kulkeutumisesta sijaintipaikasta toiseen, omistajalta toiselle. Kirjassa itsessään provenienssista kertovat esimerkiksi omistajamerkinät ja käsin kirjoitetut omisteet mahdollisine päiväyksineen, kirjastojen leimat, exlibrikset ja kansielibrikset, antikvariaattien etiketit tai kirjan väliin jääneet kuitit, ja kirjojen kulkeutumisen jäljille voi päästä myös esimerkiksi huutokauppaluetteloiden avulla.

Näistä kommentteista kuitenkin itse pääasiaan: Tuomas Heikkilä on asiantuntevasti ja sujuvasti kertonut kirjoittamisen ja kirjan historian vaiheista noin tuhannen vuoden ajalta. Hän on valottanut käsikirjoitusten tutkimisen merkitystä. Saatua kuulostaa vanhahtavalta, mutta sanonpa sittenkin: *Piirtoja ja kirjaimia* on erinomainen osoitus nyky-aikaisesta kansansivistystyöstä.

Kirjoittaja on Svenska litteratursällskapet i Finlandin projektitutkija ja tietokirjailija.